

ՄՈՒՐՍԻԼԻ Ի-Ի ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԵՐԹՈՒՂԻՆ

Խեթական թագավորությունը Առաջավոր Ասիայի հզոր պետության վերածած Մուրսիլի I-ը (1620-1590 թթ. մ.թ.ա.) նվաճումներ է իրագործել ինչպես Փոքր Ասիայում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս: Վերջիններս ուղղված էին Ասորիքի, Միջագետքի և Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների դեմ: Ասորիք և հարավային Միջագետք Մուրսիլի I-ի ձեռնարկած նվաճումների մասին հանվանե հիշատակում է նրա Տարեգրության այն հատվածը, որը վաղուց է արժանացել արևելագետների ուշադրությանը:

Տարեգրության մեջ խոտիների և Խոտի երկրի մասին ասվածները կարող են վերաբերել ոչ միայն հյուսիսմիջագետքյան խոտիներին և նրանց երկրին՝ Միտանի // Խանիզայրատին, այլև Հայկական լեռնաշխարհին և նրա հնդեվրոպական բնակչությանը: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է, որ Հյուսիսային Միջագետքում և Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող երկու նույնանուն քաղաքներից՝ սեպագրությամբ ^uU-uš-šu-ha-na¹ և ^uU-uš-šu-ha-an-na² միայն առաջինն է, որ կրում է Hur-la-aš մակդիրը. Hur-laš Uššuhana նշանակում է «Խոտիական Ussuhana» և իր երկրորդ մասով տարբերակն է ներկայացնում Միտանի // Խանիզայրատի Uššukanni // Uaššukanni մայրաքաղաքի անվան: Մյուս Ussuhana-ն՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող³, այդպիսի մակդիր չունի:

Մուրսիլի I-ի հարավ-արևելյան և արևելյան արշավանքներին է վերաբերում Տարեգրության այն հատվածը⁴, որն սկսվում է 16-րդ տողից LUGAL-uš-ša pa-it^u ... («Թագավորն ուղևորվեց քաղաք...») բառերով: Քաղաքի անունը՝ մասնավորապես, և արձանագրությունն՝ ընդհանրապես, պակասավոր են: 21-րդ տողում պահպանվել է ^uHa-ma-ra-an, որը հնարավոր է դարձնում նախորդ տողի ^uHa-ն առնչել նրան և վերականգնել Ha-ma-ra քաղաքի անունը: Հաջորդ պահպանված տեղանունն է 27-րդ տողում առկա Hur-la-aš ^uU-uš-ša-..., որի ջնջված վերջնամասը վերականգնվում է ha-na ձևով: Սա «Խոտիական Ուսուխանա քաղաքն» է՝ Միտանի-Խանիզայրատի մայրաքաղաքը և Մուրսիլի I-ի հարավ-արևելյան արշավանքի վերջնակետը: Ուրեմն, Խամարա // Համարան, որը գտնվում էր Մավաթիայից հյուսիս⁵ լինելու էր Մուրսիլի I-ի հարավ-արևելյան արշավանքի երկետը: Մրա դիմաց՝ Եփրատի ձախ փոխն է գտնվում Իզդլու // Իզդլու բնակավայրը, որը Խամարա// Համարա բնակավայրի հետ է կապվում Եփրատի հայտնի գետանցով: Վերջինս գոյություն է ունեցել նաև հին դարերում⁶, երբ հայտնի էր իր մոտ գտնվող Տոմիսա//Թմնիս բերդի անունով⁷: Իզդլուի մոտ գտնված ուրարտական թագավոր Սարգուրի II-ի (մ.թ.ա. 764-735թթ.) արձանագրությունը⁸ ցույց է տալիս, որ այս գետանցից են օգտվել ուրարտական թագավորները անդրեփրատյան տարածքներ արշավելիս: Ըստ երևույթին, այս նույն գետանցով էր Մուրսիլի I-ը անցել Եփրատը Խամարա // Համարայի մոտ և Իզդլուից հարավ-արևելյան ուղղությամբ իր բանակը հասցրել մինչև «Խոտիական Ուսուխանա քաղաք», այսինքն՝ Միտանի // Խանիզայրատի Uššukanni // Uaššukanni մայրաքաղաք:

Մուրսիլի I-ի տարեգրության 30-րդ տողից սկսվում է նրա արևելյան արշավանքին վերաբերող տեղանունների հիշատակումը: Այստեղ ևս արձանագրությունը պակասավոր է: Տարեգրության 30-րդ տողում հիշատակված է ^uU-Ta...-ն, 31-րդում՝ ^uU-La-ն (վերականգնված է La-wa-an-da), 32-րդում՝ ^{ku}Tak-ša-an-na-ն, 33-րդում՝ ^uU-Ha-am-ša-...-ն,

¹ Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Staatliche Museen zu Berlin, Vorderasiatische Abt., Hf. 1-30, Berlin, 1923-1939 (այսուհետև՝ KUB), XXXI, 64, II, տող 27:

² KUB, XXXIV, 43, I, տող 7:

³ В. Х а ч а т р я н, Восточные провинции Хеттской империи, Ер., 1971, стр. 123.

⁴ KUB XXXI, 64, II, տող 16-38:

⁵ В. Х а ч а т р я н, Գշվ. աշխ., էջ 97:

⁶ Н. А д о н ц, Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, стр. 33.

⁷ Մ. Ե ր է մ յ ա ն, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Եր., 1963, էջ 53:

⁸ Ն. Ա դ ո ն ց, Հայաստանի պատմություն, Եր., 1972, էջ 178, 201:

34-րդում՝ ⁹ ¹⁰ ¹¹ ¹² ¹³ ¹⁴ ¹⁵ ¹⁶ ¹⁷ ¹⁸ ¹⁹ ²⁰ ²¹ ²² ²³ ²⁴ ²⁵ ²⁶ ²⁷ ²⁸ ²⁹ ³⁰ ³¹ ³² ³³ ³⁴ ³⁵ ³⁶ ³⁷ ³⁸ ³⁹ ⁴⁰ ⁴¹ ⁴² ⁴³ ⁴⁴ ⁴⁵ ⁴⁶ ⁴⁷ ⁴⁸ ⁴⁹ ⁵⁰ ⁵¹ ⁵² ⁵³ ⁵⁴ ⁵⁵ ⁵⁶ ⁵⁷ ⁵⁸ ⁵⁹ ⁶⁰ ⁶¹ ⁶² ⁶³ ⁶⁴ ⁶⁵ ⁶⁶ ⁶⁷ ⁶⁸ ⁶⁹ ⁷⁰ ⁷¹ ⁷² ⁷³ ⁷⁴ ⁷⁵ ⁷⁶ ⁷⁷ ⁷⁸ ⁷⁹ ⁸⁰ ⁸¹ ⁸² ⁸³ ⁸⁴ ⁸⁵ ⁸⁶ ⁸⁷ ⁸⁸ ⁸⁹ ⁹⁰ ⁹¹ ⁹² ⁹³ ⁹⁴ ⁹⁵ ⁹⁶ ⁹⁷ ⁹⁸ ⁹⁹ ¹⁰⁰ ¹⁰¹ ¹⁰² ¹⁰³ ¹⁰⁴ ¹⁰⁵ ¹⁰⁶ ¹⁰⁷ ¹⁰⁸ ¹⁰⁹ ¹¹⁰ ¹¹¹ ¹¹² ¹¹³ ¹¹⁴ ¹¹⁵ ¹¹⁶ ¹¹⁷ ¹¹⁸ ¹¹⁹ ¹²⁰ ¹²¹ ¹²² ¹²³ ¹²⁴ ¹²⁵ ¹²⁶ ¹²⁷ ¹²⁸ ¹²⁹ ¹³⁰ ¹³¹ ¹³² ¹³³ ¹³⁴ ¹³⁵ ¹³⁶ ¹³⁷ ¹³⁸ ¹³⁹ ¹⁴⁰ ¹⁴¹ ¹⁴² ¹⁴³ ¹⁴⁴ ¹⁴⁵ ¹⁴⁶ ¹⁴⁷ ¹⁴⁸ ¹⁴⁹ ¹⁵⁰ ¹⁵¹ ¹⁵² ¹⁵³ ¹⁵⁴ ¹⁵⁵ ¹⁵⁶ ¹⁵⁷ ¹⁵⁸ ¹⁵⁹ ¹⁶⁰ ¹⁶¹ ¹⁶² ¹⁶³ ¹⁶⁴ ¹⁶⁵ ¹⁶⁶ ¹⁶⁷ ¹⁶⁸ ¹⁶⁹ ¹⁷⁰ ¹⁷¹ ¹⁷² ¹⁷³ ¹⁷⁴ ¹⁷⁵ ¹⁷⁶ ¹⁷⁷ ¹⁷⁸ ¹⁷⁹ ¹⁸⁰ ¹⁸¹ ¹⁸² ¹⁸³ ¹⁸⁴ ¹⁸⁵ ¹⁸⁶ ¹⁸⁷ ¹⁸⁸ ¹⁸⁹ ¹⁹⁰ ¹⁹¹ ¹⁹² ¹⁹³ ¹⁹⁴ ¹⁹⁵ ¹⁹⁶ ¹⁹⁷ ¹⁹⁸ ¹⁹⁹ ²⁰⁰ ²⁰¹ ²⁰² ²⁰³ ²⁰⁴ ²⁰⁵ ²⁰⁶ ²⁰⁷ ²⁰⁸ ²⁰⁹ ²¹⁰ ²¹¹ ²¹² ²¹³ ²¹⁴ ²¹⁵ ²¹⁶ ²¹⁷ ²¹⁸ ²¹⁹ ²²⁰ ²²¹ ²²² ²²³ ²²⁴ ²²⁵ ²²⁶ ²²⁷ ²²⁸ ²²⁹ ²³⁰ ²³¹ ²³² ²³³ ²³⁴ ²³⁵ ²³⁶ ²³⁷ ²³⁸ ²³⁹ ²⁴⁰ ²⁴¹ ²⁴² ²⁴³ ²⁴⁴ ²⁴⁵ ²⁴⁶ ²⁴⁷ ²⁴⁸ ²⁴⁹ ²⁵⁰ ²⁵¹ ²⁵² ²⁵³ ²⁵⁴ ²⁵⁵ ²⁵⁶ ²⁵⁷ ²⁵⁸ ²⁵⁹ ²⁶⁰ ²⁶¹ ²⁶² ²⁶³ ²⁶⁴ ²⁶⁵ ²⁶⁶ ²⁶⁷ ²⁶⁸ ²⁶⁹ ²⁷⁰ ²⁷¹ ²⁷² ²⁷³ ²⁷⁴ ²⁷⁵ ²⁷⁶ ²⁷⁷ ²⁷⁸ ²⁷⁹ ²⁸⁰ ²⁸¹ ²⁸² ²⁸³ ²⁸⁴ ²⁸⁵ ²⁸⁶ ²⁸⁷ ²⁸⁸ ²⁸⁹ ²⁹⁰ ²⁹¹ ²⁹² ²⁹³ ²⁹⁴ ²⁹⁵ ²⁹⁶ ²⁹⁷ ²⁹⁸ ²⁹⁹ ³⁰⁰ ³⁰¹ ³⁰² ³⁰³ ³⁰⁴ ³⁰⁵ ³⁰⁶ ³⁰⁷ ³⁰⁸ ³⁰⁹ ³¹⁰ ³¹¹ ³¹² ³¹³ ³¹⁴ ³¹⁵ ³¹⁶ ³¹⁷ ³¹⁸ ³¹⁹ ³²⁰ ³²¹ ³²² ³²³ ³²⁴ ³²⁵ ³²⁶ ³²⁷ ³²⁸ ³²⁹ ³³⁰ ³³¹ ³³² ³³³ ³³⁴ ³³⁵ ³³⁶ ³³⁷ ³³⁸ ³³⁹ ³⁴⁰ ³⁴¹ ³⁴² ³⁴³ ³⁴⁴ ³⁴⁵ ³⁴⁶ ³⁴⁷ ³⁴⁸ ³⁴⁹ ³⁵⁰ ³⁵¹ ³⁵² ³⁵³ ³⁵⁴ ³⁵⁵ ³⁵⁶ ³⁵⁷ ³⁵⁸ ³⁵⁹ ³⁶⁰ ³⁶¹ ³⁶² ³⁶³ ³⁶⁴ ³⁶⁵ ³⁶⁶ ³⁶⁷ ³⁶⁸ ³⁶⁹ ³⁷⁰ ³⁷¹ ³⁷² ³⁷³ ³⁷⁴ ³⁷⁵ ³⁷⁶ ³⁷⁷ ³⁷⁸ ³⁷⁹ ³⁸⁰ ³⁸¹ ³⁸² ³⁸³ ³⁸⁴ ³⁸⁵ ³⁸⁶ ³⁸⁷ ³⁸⁸ ³⁸⁹ ³⁹⁰ ³⁹¹ ³⁹² ³⁹³ ³⁹⁴ ³⁹⁵ ³⁹⁶ ³⁹⁷ ³⁹⁸ ³⁹⁹ ⁴⁰⁰ ⁴⁰¹ ⁴⁰² ⁴⁰³ ⁴⁰⁴ ⁴⁰⁵ ⁴⁰⁶ ⁴⁰⁷ ⁴⁰⁸ ⁴⁰⁹ ⁴¹⁰ ⁴¹¹ ⁴¹² ⁴¹³ ⁴¹⁴ ⁴¹⁵ ⁴¹⁶ ⁴¹⁷ ⁴¹⁸ ⁴¹⁹ ⁴²⁰ ⁴²¹ ⁴²² ⁴²³ ⁴²⁴ ⁴²⁵ ⁴²⁶ ⁴²⁷ ⁴²⁸ ⁴²⁹ ⁴³⁰ ⁴³¹ ⁴³² ⁴³³ ⁴³⁴ ⁴³⁵ ⁴³⁶ ⁴³⁷ ⁴³⁸ ⁴³⁹ ⁴⁴⁰ ⁴⁴¹ ⁴⁴² ⁴⁴³ ⁴⁴⁴ ⁴⁴⁵ ⁴⁴⁶ ⁴⁴⁷ ⁴⁴⁸ ⁴⁴⁹ ⁴⁵⁰ ⁴⁵¹ ⁴⁵² ⁴⁵³ ⁴⁵⁴ ⁴⁵⁵ ⁴⁵⁶ ⁴⁵⁷ ⁴⁵⁸ ⁴⁵⁹ ⁴⁶⁰ ⁴⁶¹ ⁴⁶² ⁴⁶³ ⁴⁶⁴ ⁴⁶⁵ ⁴⁶⁶ ⁴⁶⁷ ⁴⁶⁸ ⁴⁶⁹ ⁴⁷⁰ ⁴⁷¹ ⁴⁷² ⁴⁷³ ⁴⁷⁴ ⁴⁷⁵ ⁴⁷⁶ ⁴⁷⁷ ⁴⁷⁸ ⁴⁷⁹ ⁴⁸⁰ ⁴⁸¹ ⁴⁸² ⁴⁸³ ⁴⁸⁴ ⁴⁸⁵ ⁴⁸⁶ ⁴⁸⁷ ⁴⁸⁸ ⁴⁸⁹ ⁴⁹⁰ ⁴⁹¹ ⁴⁹² ⁴⁹³ ⁴⁹⁴ ⁴⁹⁵ ⁴⁹⁶ ⁴⁹⁷ ⁴⁹⁸ ⁴⁹⁹ ⁵⁰⁰ ⁵⁰¹ ⁵⁰² ⁵⁰³ ⁵⁰⁴ ⁵⁰⁵ ⁵⁰⁶ ⁵⁰⁷ ⁵⁰⁸ ⁵⁰⁹ ⁵¹⁰ ⁵¹¹ ⁵¹² ⁵¹³ ⁵¹⁴ ⁵¹⁵ ⁵¹⁶ ⁵¹⁷ ⁵¹⁸ ⁵¹⁹ ⁵²⁰ ⁵²¹ ⁵²² ⁵²³ ⁵²⁴ ⁵²⁵ ⁵²⁶ ⁵²⁷ ⁵²⁸ ⁵²⁹ ⁵³⁰ ⁵³¹ ⁵³² ⁵³³ ⁵³⁴ ⁵³⁵ ⁵³⁶ ⁵³⁷ ⁵³⁸ ⁵³⁹ ⁵⁴⁰ ⁵⁴¹ ⁵⁴² ⁵⁴³ ⁵⁴⁴ ⁵⁴⁵ ⁵⁴⁶ ⁵⁴⁷ ⁵⁴⁸ ⁵⁴⁹ ⁵⁵⁰ ⁵⁵¹ ⁵⁵² ⁵⁵³ ⁵⁵⁴ ⁵⁵⁵ ⁵⁵⁶ ⁵⁵⁷ ⁵⁵⁸ ⁵⁵⁹ ⁵⁶⁰ ⁵⁶¹ ⁵⁶² ⁵⁶³ ⁵⁶⁴ ⁵⁶⁵ ⁵⁶⁶ ⁵⁶⁷ ⁵⁶⁸ ⁵⁶⁹ ⁵⁷⁰ ⁵⁷¹ ⁵⁷² ⁵⁷³ ⁵⁷⁴ ⁵⁷⁵ ⁵⁷⁶ ⁵⁷⁷ ⁵⁷⁸ ⁵⁷⁹ ⁵⁸⁰ ⁵⁸¹ ⁵⁸² ⁵⁸³ ⁵⁸⁴ ⁵⁸⁵ ⁵⁸⁶ ⁵⁸⁷ ⁵⁸⁸ ⁵⁸⁹ ⁵⁹⁰ ⁵⁹¹ ⁵⁹² ⁵⁹³ ⁵⁹⁴ ⁵⁹⁵ ⁵⁹⁶ ⁵⁹⁷ ⁵⁹⁸ ⁵⁹⁹ ⁶⁰⁰ ⁶⁰¹ ⁶⁰² ⁶⁰³ ⁶⁰⁴ ⁶⁰⁵ ⁶⁰⁶ ⁶⁰⁷ ⁶⁰⁸ ⁶⁰⁹ ⁶¹⁰ ⁶¹¹ ⁶¹² ⁶¹³ ⁶¹⁴ ⁶¹⁵ ⁶¹⁶ ⁶¹⁷ ⁶¹⁸ ⁶¹⁹ ⁶²⁰ ⁶²¹ ⁶²² ⁶²³ ⁶²⁴ ⁶²⁵ ⁶²⁶ ⁶²⁷ ⁶²⁸ ⁶²⁹ ⁶³⁰ ⁶³¹ ⁶³² ⁶³³ ⁶³⁴ ⁶³⁵ ⁶³⁶ ⁶³⁷ ⁶³⁸ ⁶³⁹ ⁶⁴⁰ ⁶⁴¹ ⁶⁴² ⁶⁴³ ⁶⁴⁴ ⁶⁴⁵ ⁶⁴⁶ ⁶⁴⁷ ⁶⁴⁸ ⁶⁴⁹ ⁶⁵⁰ ⁶⁵¹ ⁶⁵² ⁶⁵³ ⁶⁵⁴ ⁶⁵⁵ ⁶⁵⁶ ⁶⁵⁷ ⁶⁵⁸ ⁶⁵⁹ ⁶⁶⁰ ⁶⁶¹ ⁶⁶² ⁶⁶³ ⁶⁶⁴ ⁶⁶⁵ ⁶⁶⁶ ⁶⁶⁷ ⁶⁶⁸ ⁶⁶⁹ ⁶⁷⁰ ⁶⁷¹ ⁶⁷² ⁶⁷³ ⁶⁷⁴ ⁶⁷⁵ ⁶⁷⁶ ⁶⁷⁷ ⁶⁷⁸ ⁶⁷⁹ ⁶⁸⁰ ⁶⁸¹ ⁶⁸² ⁶⁸³ ⁶⁸⁴ ⁶⁸⁵ ⁶⁸⁶ ⁶⁸⁷ ⁶⁸⁸ ⁶⁸⁹ ⁶⁹⁰ ⁶⁹¹ ⁶⁹² ⁶⁹³ ⁶⁹⁴ ⁶⁹⁵ ⁶⁹⁶ ⁶⁹⁷ ⁶⁹⁸ ⁶⁹⁹ ⁷⁰⁰ ⁷⁰¹ ⁷⁰² ⁷⁰³ ⁷⁰⁴ ⁷⁰⁵ ⁷⁰⁶ ⁷⁰⁷ ⁷⁰⁸ ⁷⁰⁹ ⁷¹⁰ ⁷¹¹ ⁷¹² ⁷¹³ ⁷¹⁴ ⁷¹⁵ ⁷¹⁶ ⁷¹⁷ ⁷¹⁸ ⁷¹⁹ ⁷²⁰ ⁷²¹ ⁷²² ⁷²³ ⁷²⁴ ⁷²⁵ ⁷²⁶ ⁷²⁷ ⁷²⁸ ⁷²⁹ ⁷³⁰ ⁷³¹ ⁷³² ⁷³³ ⁷³⁴ ⁷³⁵ ⁷³⁶ ⁷³⁷ ⁷³⁸ ⁷³⁹ ⁷⁴⁰ ⁷⁴¹ ⁷⁴² ⁷⁴³ ⁷⁴⁴ ⁷⁴⁵ ⁷⁴⁶ ⁷⁴⁷ ⁷⁴⁸ ⁷⁴⁹ ⁷⁵⁰ ⁷⁵¹ ⁷⁵² ⁷⁵³ ⁷⁵⁴ ⁷⁵⁵ ⁷⁵⁶ ⁷⁵⁷ ⁷⁵⁸ ⁷⁵⁹ ⁷⁶⁰ ⁷⁶¹ ⁷⁶² ⁷⁶³ ⁷⁶⁴ ⁷⁶⁵ ⁷⁶⁶ ⁷⁶⁷ ⁷⁶⁸ ⁷⁶⁹ ⁷⁷⁰ ⁷⁷¹ ⁷⁷² ⁷⁷³ ⁷⁷⁴ ⁷⁷⁵ ⁷⁷⁶ ⁷⁷⁷ ⁷⁷⁸ ⁷⁷⁹ ⁷⁸⁰ ⁷⁸¹ ⁷⁸² ⁷⁸³ ⁷⁸⁴ ⁷⁸⁵ ⁷⁸⁶ ⁷⁸⁷ ⁷⁸⁸ ⁷⁸⁹ ⁷⁹⁰ ⁷⁹¹ ⁷⁹² ⁷⁹³ ⁷⁹⁴ ⁷⁹⁵ ⁷⁹⁶ ⁷⁹⁷ ⁷⁹⁸ ⁷⁹⁹ ⁸⁰⁰ ⁸⁰¹ ⁸⁰² ⁸⁰³ ⁸⁰⁴ ⁸⁰⁵ ⁸⁰⁶ ⁸⁰⁷ ⁸⁰⁸ ⁸⁰⁹ ⁸¹⁰ ⁸¹¹ ⁸¹² ⁸¹³ ⁸¹⁴ ⁸¹⁵ ⁸¹⁶ ⁸¹⁷ ⁸¹⁸ ⁸¹⁹ ⁸²⁰ ⁸²¹ ⁸²² ⁸²³ ⁸²⁴ ⁸²⁵ ⁸²⁶ ⁸²⁷ ⁸²⁸ ⁸²⁹ ⁸³⁰ ⁸³¹ ⁸³² ⁸³³ ⁸³⁴ ⁸³⁵ ⁸³⁶ ⁸³⁷ ⁸³⁸ ⁸³⁹ ⁸⁴⁰ ⁸⁴¹ ⁸⁴² ⁸⁴³ ⁸⁴⁴ ⁸⁴⁵ ⁸⁴⁶ ⁸⁴⁷ ⁸⁴⁸ ⁸⁴⁹ ⁸⁵⁰ ⁸⁵¹ ⁸⁵² ⁸⁵³ ⁸⁵⁴ ⁸⁵⁵ ⁸⁵⁶ ⁸⁵⁷ ⁸⁵⁸ ⁸⁵⁹ ⁸⁶⁰ ⁸⁶¹ ⁸⁶² ⁸⁶³ ⁸⁶⁴ ⁸⁶⁵ ⁸⁶⁶ ⁸⁶⁷ ⁸⁶⁸ ⁸⁶⁹ ⁸⁷⁰ ⁸⁷¹ ⁸⁷² ⁸⁷³ ⁸⁷⁴ ⁸⁷⁵ ⁸⁷⁶ ⁸⁷⁷ ⁸⁷⁸ ⁸⁷⁹ ⁸⁸⁰ ⁸⁸¹ ⁸⁸² ⁸⁸³ ⁸⁸⁴ ⁸⁸⁵ ⁸⁸⁶ ⁸⁸⁷ ⁸⁸⁸ ⁸⁸⁹ ⁸⁹⁰ ⁸⁹¹ ⁸⁹² ⁸⁹³ ⁸⁹⁴ ⁸⁹⁵ ⁸⁹⁶ ⁸⁹⁷ ⁸⁹⁸ ⁸⁹⁹ ⁹⁰⁰ ⁹⁰¹ ⁹⁰² ⁹⁰³ ⁹⁰⁴ ⁹⁰⁵ ⁹⁰⁶ ⁹⁰⁷ ⁹⁰⁸ ⁹⁰⁹ ⁹¹⁰ ⁹¹¹ ⁹¹² ⁹¹³ ⁹¹⁴ ⁹¹⁵ ⁹¹⁶ ⁹¹⁷ ⁹¹⁸ ⁹¹⁹ ⁹²⁰ ⁹²¹ ⁹²² ⁹²³ ⁹²⁴ ⁹²⁵ ⁹²⁶ ⁹²⁷ ⁹²⁸ ⁹²⁹ ⁹³⁰ ⁹³¹ ⁹³² ⁹³³ ⁹³⁴ ⁹³⁵ ⁹³⁶ ⁹³⁷ ⁹³⁸ ⁹³⁹ ⁹⁴⁰ ⁹⁴¹ ⁹⁴² ⁹⁴³ ⁹⁴⁴ ⁹⁴⁵ ⁹⁴⁶ ⁹⁴⁷ ⁹⁴⁸ ⁹⁴⁹ ⁹⁵⁰ ⁹⁵¹ ⁹⁵² ⁹⁵³ ⁹⁵⁴ ⁹⁵⁵ ⁹⁵⁶ ⁹⁵⁷ ⁹⁵⁸ ⁹⁵⁹ ⁹⁶⁰ ⁹⁶¹ ⁹⁶² ⁹⁶³ ⁹⁶⁴ ⁹⁶⁵ ⁹⁶⁶ ⁹⁶⁷ ⁹⁶⁸ ⁹⁶⁹ ⁹⁷⁰ ⁹⁷¹ ⁹⁷² ⁹⁷³ ⁹⁷⁴ ⁹⁷⁵ ⁹⁷⁶ ⁹⁷⁷ ⁹⁷⁸ ⁹⁷⁹ ⁹⁸⁰ ⁹⁸¹ ⁹⁸² ⁹⁸³ ⁹⁸⁴ ⁹⁸⁵ ⁹⁸⁶ ⁹⁸⁷ ⁹⁸⁸ ⁹⁸⁹ ⁹⁹⁰ ⁹⁹¹ ⁹⁹² ⁹⁹³ ⁹⁹⁴ ⁹⁹⁵ ⁹⁹⁶ ⁹⁹⁷ ⁹⁹⁸ ⁹⁹⁹ ¹⁰⁰⁰ ¹⁰⁰¹ ¹⁰⁰² ¹⁰⁰³ ¹⁰⁰⁴ ¹⁰⁰⁵ ¹⁰⁰⁶ ¹⁰⁰⁷ ¹⁰⁰⁸ ¹⁰⁰⁹ ¹⁰¹⁰ ¹⁰¹¹ ¹⁰¹² ¹⁰¹³ ¹⁰¹⁴ ¹⁰¹⁵ ¹⁰¹⁶ ¹⁰¹⁷ ¹⁰¹⁸ ¹⁰¹⁹ ¹⁰²⁰ ¹⁰²¹ ¹⁰²² ¹⁰²³ ¹⁰²⁴ ¹⁰²⁵ ¹⁰²⁶ ¹⁰²⁷ ¹⁰²⁸ ¹⁰²⁹ ¹⁰³⁰ ¹⁰³¹ ¹⁰³² ¹⁰³³ ¹⁰³⁴ ¹⁰³⁵ ¹⁰³⁶ ¹⁰³⁷ ¹⁰³⁸ ¹⁰³⁹ ¹⁰⁴⁰ ¹⁰⁴¹ ¹⁰⁴² ¹⁰⁴³ ¹⁰⁴⁴ ¹⁰⁴⁵ ¹⁰⁴⁶ ¹⁰⁴⁷ ¹⁰⁴⁸ ¹⁰⁴⁹ ¹⁰⁵⁰ ¹⁰⁵¹ ¹⁰⁵² ¹⁰⁵³ ¹⁰⁵⁴ ¹⁰⁵⁵ ¹⁰⁵⁶ ¹⁰⁵⁷ ¹⁰⁵⁸ ¹⁰⁵⁹ ¹⁰⁶⁰ ¹⁰⁶¹ ¹⁰⁶² ¹⁰⁶³ ¹⁰⁶⁴ ¹⁰⁶⁵ ¹⁰⁶⁶ ¹⁰⁶⁷ ¹⁰⁶⁸ ¹⁰⁶⁹ ¹⁰⁷⁰ ¹⁰⁷¹ ¹⁰⁷² ¹⁰⁷³ ¹⁰⁷⁴ ¹⁰⁷⁵ ¹⁰⁷⁶ ¹⁰⁷⁷ ¹⁰⁷⁸ ¹⁰⁷⁹ ¹⁰⁸⁰ ¹⁰⁸¹ ¹⁰⁸² ¹⁰⁸³ ¹⁰⁸⁴ ¹⁰⁸⁵ ¹⁰⁸⁶ ¹⁰⁸⁷ ¹⁰⁸⁸ ¹⁰⁸⁹ ¹⁰⁹⁰ ¹⁰⁹¹ ¹⁰⁹² ¹⁰⁹³ ¹⁰⁹⁴ ¹⁰⁹⁵ ¹⁰⁹⁶ ¹⁰⁹⁷ ¹⁰⁹⁸ ¹⁰⁹⁹ ¹¹⁰⁰ ¹¹⁰¹ ¹¹⁰² ¹¹⁰³ ¹¹⁰⁴ ¹¹⁰⁵ ¹¹⁰⁶ ¹¹⁰⁷ ¹¹⁰⁸ ¹¹⁰⁹ ¹¹¹⁰ ¹¹¹¹ ¹¹¹² ¹¹¹³ ¹¹¹⁴ ¹¹¹⁵ ¹¹¹⁶ ¹¹¹⁷ ¹¹¹⁸ ¹¹¹⁹ ¹¹²⁰ ¹¹²¹ ¹¹²² ¹¹²³ ¹¹²⁴ ¹¹²⁵ ¹¹²⁶ ¹¹²⁷ ¹¹²⁸ ¹¹²⁹ ¹¹³⁰ ¹¹³¹ ¹¹³² ¹¹³³ ¹¹³⁴ ¹¹³⁵ ¹¹³⁶ ¹¹³⁷ ¹¹³⁸ ¹¹³⁹ ¹¹⁴⁰ ¹¹⁴¹ ¹¹⁴² ¹¹⁴³ ¹¹⁴⁴ ¹¹⁴⁵ ¹¹⁴⁶ ¹¹⁴⁷ ¹¹⁴⁸ ¹¹⁴⁹ ¹¹⁵⁰ ¹¹⁵¹ ¹¹⁵² ¹¹⁵³ ¹¹⁵⁴ ¹¹⁵⁵ ¹¹⁵⁶ ¹¹⁵⁷ ¹¹⁵⁸ ¹¹⁵⁹ ¹¹⁶⁰ ¹¹⁶¹ ¹¹⁶² ¹¹⁶³ ¹¹⁶⁴ ¹¹⁶⁵ ¹¹⁶⁶ ¹¹⁶⁷ ¹¹⁶⁸ ¹¹⁶⁹ ¹¹⁷⁰ ¹¹⁷¹ ¹¹⁷² ¹¹⁷³ ¹¹⁷⁴ ¹¹⁷⁵ ¹¹⁷⁶ ¹¹⁷⁷ ¹¹⁷⁸ ¹¹⁷⁹ ¹¹⁸⁰ ¹¹⁸¹ ¹¹⁸² ¹¹⁸³ ¹¹⁸⁴ ¹¹⁸⁵ ¹¹⁸⁶ ¹¹⁸⁷ ¹¹⁸⁸ ¹¹⁸⁹ ¹¹⁹⁰ ¹¹⁹¹ ¹¹⁹² ¹¹⁹³ ¹¹⁹⁴ ¹¹⁹⁵ ¹¹⁹⁶ ¹¹⁹⁷ ¹¹⁹⁸ ¹¹⁹⁹ ¹²⁰⁰ ¹²⁰¹ ¹²⁰² ¹²⁰³ ¹²⁰⁴ ¹²⁰⁵ ¹²⁰⁶ ¹²⁰⁷ ¹²⁰⁸ ¹²⁰⁹ ¹²¹⁰ ¹²¹¹ ¹²¹² ¹²¹³ ¹²¹⁴ ¹²¹⁵ ¹²¹⁶ ¹²¹⁷ ¹²¹⁸ ¹²¹⁹ ¹²²⁰ ¹²²¹ ¹²²² ¹²²³ ¹²²⁴ ¹²²⁵ ¹²²⁶ ¹²²⁷ ¹²²⁸ ¹²²⁹ ¹²³⁰ ¹²³¹ ¹²³² ¹²³³ ¹²³⁴ ¹²³⁵ ¹²³⁶ ¹²³⁷ ¹²³⁸ ¹²³⁹ ¹²⁴⁰ ¹²⁴¹ ¹²⁴² ¹²⁴³ ¹²⁴⁴ ¹²⁴⁵ ¹²⁴⁶ ¹²⁴⁷ ¹²⁴⁸ ¹²⁴⁹ ¹²⁵⁰ ¹²⁵¹ ¹²⁵² ¹²⁵³ ¹²⁵⁴ ¹²⁵⁵ ¹²⁵⁶ ¹²⁵⁷ ¹²⁵⁸ ¹²⁵⁹ ¹²⁶⁰ ¹²⁶¹ ¹²⁶² ¹²⁶³ ¹²⁶⁴ ¹²⁶⁵ ¹²⁶⁶ ¹²⁶⁷ ¹²⁶⁸ ¹²⁶⁹ ¹²⁷⁰ ¹²⁷¹ ¹²⁷² ¹²⁷³ ¹²⁷⁴ ¹²⁷⁵ ¹²⁷⁶ ¹²⁷⁷ ¹²⁷⁸ ¹²⁷⁹ ¹²⁸⁰ ¹²⁸¹ ¹²⁸² ¹²⁸³ ¹²⁸⁴ ¹²⁸⁵ ¹²⁸⁶ ¹²⁸⁷ ¹²⁸⁸ ¹²⁸⁹ ¹²⁹⁰ ¹²⁹¹ ¹²⁹² ¹²⁹³ ¹²⁹⁴ ¹²⁹⁵ ¹²⁹⁶ ¹²⁹⁷ ¹²⁹⁸ ¹²⁹⁹ ¹³⁰⁰ ¹³⁰¹ ¹³⁰² ¹³⁰³ ¹³⁰⁴ ¹³⁰⁵ ¹³⁰⁶ ¹³⁰⁷ ¹³⁰⁸ ¹³⁰⁹ ¹³¹⁰ ¹³¹¹ ¹³¹² ¹³¹³ ¹³¹⁴ ¹³¹⁵ ¹³¹⁶ ¹³¹⁷ ¹³¹⁸ ¹³¹⁹ ¹³²⁰ ¹³²¹ ¹³²² ¹³²³ ¹³²⁴ ¹³²⁵ ¹³²⁶ ¹³²⁷ ¹³²⁸ ¹³²⁹ ¹³³⁰ ¹³³¹ ¹³³² ¹³³³ ¹³³⁴ ¹³³⁵ ¹³³⁶ ¹³³⁷ ¹³³⁸ ¹³³⁹ ¹³⁴⁰ ¹³⁴¹ ¹³⁴² ¹³⁴³ <

հավետ», λῶον «ավելի լավ», լիտվ. *lābas* «լավ» (կասկածով) բառերը²⁰: Ուրեմն, *Layanda*-ն ուղղակի նշանակում է «լավ հանր» // «Գեղեցիկ դաշտ» // հուն. *Κολλοπεδιός*:

Խարբերդի դաշտից Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը կարելի էր թափանցել Արածանիի հոսանքն ի վեր: Հենց այդպես է, մեր կարծիքով, վարվել Մուրսիլի I-ը: Նրա հիշատակած հաջորդ տեղանունը ^{kur}Taksana (^{kur}Tak-ša-an-na) երկրանունն է: Այն կազմված է -ana տեղանվանակերտ մասնիկով (հմնտ. *Գերջան, Երեսան, Սուան* և այլն) Taks-արմատականից: Վերջինս նույնական է հ.-ե. *tek- արմատից սերած *teks- նախածիկ հետ, որից են մաս խեթ. takš- / takkeš- «անել, միացնել», «կազմել, շինել», «պատրաստել», հին հնդկ. *tákṣati* «անում է, հմտորեն շինում է», *tákṣā* «հյուսն» բառերը²¹: Նույն արմատն են պարունակում մաս հուն. *τέχνη* «արհեստ», «արվեստ», *τέκτων* «հյուսն» և հայերոն *թեքել* «կռանով կոկել, շինել, արել», «ծեծել, կռանել, ծռել՝ հարկավոր ձևը տալու համար» բառերը²²:

Հայերեն այս արմատն է ընկած Քսենոփոնի հիշատակած *θίχης* // *θίχτι* լեռնանվան հիմքում, որի «արհեստագործական-մետաղագործական» ստուգաբանության առթիվ մախ ուշագրավ է Քսենոփոնի հետևյալ վկայությունը. «(Մոսինոյկների) երկրի միջով, ինչպես թշնամական, այնպես էլ բարեկամական, հեյլեններն անցան ութ կայան և հասան խայրոքներին (Χάλυβες, Χάλυβος, Χάλυψ): Մրանք փոքրաթիվ էին և հպատակվում էին մոսինոյկներին. նրանց մեծագույն մասի ապրուստի աղբյուրը երկաթագործությունն էր»²³: Մրանք Պարխարյան լեռնաշրջայի հյուսիսային լանջերին բնակված ցեղեր էին: Նույն լեռնաշրջայի հարավային լանջերին էին բնակվում Պլինիոսի հիշատակած արմենոխալիքները (*armenochalybes* < *armen* - o - *chalyb-es*)²⁴: Մրանց անունները բացահայտ կապի մեջ են հունարեն *Χάλυβος* // *Χάλυψ* «պողպատ» բառի հետ²⁵: Պատահական չէ, որ Էսքիդսը (մ.թ.ա. 525-456թթ.) խայրոքներին որակում է *εἰδηρο-τέκτων* (*εἰδηρο-τέκτωνος*) «հմուտ երկաթագործ» բառով²⁶: *θίχτι* անունը կրած լեռան նման արհեստի և հատկապես մետաղամշակման տարբեր ճյուղերի տեղերում գոյությունը պետք է բացատրել Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր շրջաններում *թեքման* // *թարքման* անվամբ տեղանունների գոյությունը²⁷: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Փավստոս Բուզանդի այն վկայությունը, որը վերաբերում է Հակոբ Մծբնացու (և նրա մերձավորների) Հայաստան ժամանմանը: Նա «գայր հասան էր ի լեռն Երկաթահատացն եւ Կապարահատացն, եւ որ ընդ նմայն էին, ընդ Ըռըշտունիս»²⁸:

Մուրսիլի I-ի հիշատակած ^{kur}Taksana երկիրը համապատասխանում է հետագա Մեծ Հայքի Բալախովիտ // Արշամաշատ և Պաղնատուն գավառներին: XIX դարում ևս սրանք հայտնի էին իրենց հայ հմուտ արհեստավորներով, մանավանդ՝ մետաղագործներով: ²⁹Պատահական չէ, որ «Մոքոս» վիպերգի կենտրոնական դեմքը՝ շինարար վարպետ Մոքոսը պաղինցի/բաղինցի է (Պաղինը գտնվում էր Պաղնատուն գավառում)³⁰: Նախ և առաջ հիշարժան է *Մոքոս* անվանը Հովսեփ Դանիկյանի տված

²⁰ Հ. *Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ II, Եր., 1973, էջ 268; Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 21, ծան. 43:*

²¹ *Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т I-II, Тбилиси, 1984, стр. 148, 706.*

²² Հ. *Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ II, էջ 178; Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ II, Եր., 1944, էջ 102:*

²³ *Xen., Anab, V, V, I, Քսենոփոն, Անարասիս, Թարգմանությունը Մինոն Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 121:*

²⁴ *Plin. Nat. Hist., VI, 11, 1 (Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին, Եր., 1944, էջ 12):*

²⁵ *Древнегреческо-русский словарь, т. II, М., 1958, стр. 1763.*

²⁶ *Նույն տեղում, էջ 1472:*

²⁷ *Տեղ. բառ., հ II, Եր., 1988, էջ 445-446; Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ II, Եր., 1982, էջ 401:*

²⁸ *Փ ա ի ս տ ո ս ի Բ ի լ զ ա ն զ ա ղ յ ա ղ յ ա տ ո լ թ ի ն Հայոց, Եր., 1987, Գ, Ժ:*

²⁹ *Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., հ II, էջ 394, 406, 409:*

³⁰ *Ս. Երեմյան, նշվ. աշխ., էջ 76:*

բացատրությունը: Նա գրում է, «Մօքոս «մեծ» ըսել է, կ'ըսեն դարբինք եւ որմնադիրք եւս մեծ մուրճ մ'ունին գոր «մօքոս» չաքունն (չեքիճ) կը կոչեն»³¹: Ըստ վիպերգի, «Վարպետ Մոքոսն ու նրա հայ գործակիցները քաղաքներից բացի կառուցում են բերդեր, գյուղեր, եկեղեցիներ, բաղնիքներ, ավազաններ, շատրվաններ, հուշադրություններ, խաչքարեր, ջրադացներ և հասարակական այլ կառույցներ: Այս կերպ Չարսանճագ և Տերսիմ գավառների ընդարձակ տարածքը և նրա սահմանակից վայրերը դառնում են շինարարական վիթխարի հրապարակ, որտեղից լավում է շինարար մուրճի ձայնը և կառուցման հոգեպարար հեքը», - գրում է բանագետ Գր. Գրիգորյանը³²:

Խարբերդի դաշտից հյուսիս և հյուսիս-արևելք ընկած այս շրջանների՝ հնագույն Taksana երկրի, արհեստագործության հետ ուղղակի կապ ունենալու մասին է խոսում նաև Հայաստանի դիցարանի ^dU.Taksana (^dU.ták-ša-an-na-áš)³³ դիցանունը: Ինչպես ցույց է տալիս դիցանվան ^dU բաղադրիչը, սա եղել է ամպրոպային բնույթի մի աստվածություն, իսկ դիցանվան Taksana բաղադրիչը ցույց է տալիս նրա կապը արհեստների՝ մասնավորաբար մետաղամշակության հետ (հմմտ. հայերեն նույնածագում *թեթել* բայի նախնական իմաստը): Համեմատական դիցաբանությունից հայտնի է նաև, որ ամպրոպային աստվածները սերտ կապի մեջ էին դարբնության հետ և անգամ կարող էին հանդես գալ դարբնի դերում³⁴:

Այս տեսանկյունից ուշագրավ է հայաստանի U.Taksana աստվածության պաշտամունքի վայրը Arhita (^{uu}Ar-hi-ta) անունը.³⁵ *Arhit- անվան առաջին բաղադրիչը կարելի է կարդալ ինչպես *արիս-, այնպես էլ *արի- (սեպագրությունը այդ հնարավորությունը տալիս է): Կարծում ենք, որ երկրորդ դեպքում մենք գործ կունենանք հայերեն *արհեստ* բառի *արի-* արմատի հետ: Այստեղ *-եստ-*ը վերջածանց է. հմմտ. *գով-եստ*, *համ-եստ*, *ուտ-եստ*, *պահ-եստ*³⁶: Եթե ճիշտ է Մխիթարյան հայերի դիտողությունը հայերեն *արհեստ* և լատիններեն *ars/artis* բառերի ազգակցության վրաբերյալ³⁷, ապա բառին կարելի է վերագրել նաև հնդեվրոպական-հայկական ծագում, մանավանդ, որ նրանում առկա *-եստ* վերջածանցը հնդեվրոպական է³⁸, բայց իրանական չէ: Մեր վերոհիշյալ դիտողությունների և դատողությունների ճշմարտացիության դեպքում կարելի է եզրակացնել, որ հայաստանի U.Taksana աստվածությունը ներկայացրել է Մուրսիլի I-ի հիշատակած և Հայաստան-Ազգի ցեղամիության մեջ ընդգրկված Taksana (^{uu}Taksana) երկիրը, որը տարածված է եղել Արածանիի ստորին հոսանքի ավազանում, Խարբերդի դաշտից արևելք:

Մուրսիլի I-ի արձանագրության մեջ հիշատակված հաջորդ տեղանունը Hamsa-ն է (^{uu}Ha-am-ša-), որը տեղադրվում է Taksana-ից արևելք (որովհետև արշավանքի ուղղությունը Արածանիի հոսանքն ի վեր է), այսինքն՝ հետագա Հաշտեանք գավառի տարածքում: Հաշտեանք <*Հաշտ-եան-ք գավառանվան առաջին բաղադրիչը համարվում է հայերենի իրանական ծագումով *յաշտ*/*աշտ* բառի երրորդ տարբերակը. Հաշտեանք // *Յաշտեանք³⁹: Յաշտ/*աշտ* նշանակում է «կուռքերին եղած գոհ», որից՝

³¹ Հ. Ճ ա ն ի կ ե ա ն, Հնութիւնք Ակնայ, Թիֆլիս, 1895, էջ 51:

³² Գր. Գ Ր ի գ ը ը յ ա ն, Հայ ժողովրդական վիպերգերը և պատմական երգային բանահյուսությունը, Գիրք II, Միջնադար, Եր., 1981, էջ 250:

³³ KUB, XXVI, 39, IV, տող 32:

³⁴ В. Иванов, Кузнец, Мифы народов мира, т. II, М., 1988, стр. 21-22.

³⁵ KUB, XXIV, 39, IV, տող 32: Հայաստանի Արխիթա բնակավայրը Վ. Խաչատրյանը տեղադրում է այժմյան Քղիից հյուսիս-արևելք (В. Хачатурян, նշվ. աշխ., էջ 110, 140), այսինքն՝ հետագա Մեծ Հայքի Պաղնատուն և Հաշտեանք գավառներին հյուսիսից հարող Խորճեան (Ս. Երևնյան, նշվ. աշխ., էջ 55, 62, 76) գավառում:

³⁶ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., հ IV, Եր., 1979, էջ 672:

³⁷ Նոր Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. I, Եր., 1979, էջ 371: Ի դեպ, լատիներեն բառի հիմքում հ. - ն. *ar- «կցել, միացնել, արվեստով հորինել» արմատն է, որից են ծագում նաև հայերեն *արդ* «ձև, կարգավորություն, սարք», *արդեալ* «տաշված, կոկված», *արդուած* «հորինված», *յարդարել* «ուղղել, կանոնավորել, կարգավորել, շինել» բառերը (Հ. Ա ճ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., հ I, էջ 306):

³⁸ Հ. Ա ճ ա յ ա ն, նշվ. աշխ., հ IV, էջ 672-673:

³⁹ Ս. Ե Ր Ե Մ Յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 62:

յաշտարար // աշտարար «զոն մատուցանող» և այլն⁴⁰: Անվան այսպիսի ստուգաբանությունը ցույց է տալիս, որ Հաշտեանք գավառը ժամանակին եղել է քրմապատկան տարածք և վաղ ժամանակներում կառավարվել է քուրմ-արքաների կողմից: Կարծում ենք, որ այս նույն տեսանկյունից էլ կարելի է ստուգաբանել նրա առավել հին *Hamsa* անունը: Պարզ է, որ տեղանվան մեջ –sa բաղադրիչը այն նույն տեղանվանակերտ մասնիկն է, որն առկա է նաև խեթական արձանագրություններից հայտնի բազմաթիվ տեղանուններում՝ դրանց թվում և Հայկական լեռնաշխարհից հայտնիներում (հմմտ. *Hajasa*, *Tametasa*, *Hatarsa*, *Ardusa* և այլն): Տեղանվան *ham-* արմատը, մեր կարծիքով, առկա է նաև հայերեն հազվագյուտ «*խամար-գիտուն*»⁴¹ բառում: Վերջինիս մեջ –ար-ը հնդեվրոպական ծագումով վերջածանց է. հմմտ. *արդ-ար*, *երկ-ար*, *մոլ-ար* և այլն⁴²: Այս տեղանվան և *խամար* բառի *խամ-* արմատը պահպանված է նույն շրջանի հետագայի այնպիսի տեղանուններում, ինչպիսիք են *խամուկ-ը* և *խամուրշին-ը* (<խամուր-շեն) Բիթլիսի մահանգի Գենջի գավառում⁴³: Ըստ երևյալի, այս տեղանունները ևս հնագույն *hamsa* տեղանվան նման իրենց հիմքում ունեն այն նույն արմատը, որն առկա է նաև *խամար* «գիտուն» բառում: Հաշտեանք գավառի մասին ասվածները կարելի է վերագրել նաև նրա հարևան Տարոն գավառին, որը զբաղեցնում էր Հաշտյանք գավառից արևելք, Արածանիի շուրջ տարածված Մշո դաշտը իր շրջակայքով: Մեր կարծիքով, սա Մուրսիլի I-ի հիշատակած *Hasaya*-ն է (^{am}*Ha-as-šu-wa-as*): Իսկ, որ վերջինս ևս եղել է քուրմ-արքաների կողմից կառավարված երկիր, վկայում են ինչպես Տարոնի անվանադիր Տարբանի և տեղի քրմական դասի հիմնադիրն համարված Մեղտեսի մասին ավանդազրույցներն ու նրանց անունների ստուգաբանությունները,⁴⁴ այնպես էլ *Hasaya* տեղանվան ստուգաբանությունը:

Ուշադրություն դարձնենք, որ Տարոնում էր գտնվում համահայկական հռչակ ունեցած հեթանոսական սրբավայրերից մեկը՝ Աշտիշատը. «*Յաշտից տեղիք* քազաուրացն Հայոց Մեծաց, ի սնարս լերինն Քարբեայ, ի վերայ գետոյն Եփրատայ, որ հանդէպ հայի մեծի լերինն Տարոսի, որ Եւ անուանեալ ըստ յաճախաշատ պաշտաման տեղեացն *Յաշտիշատ*»⁴⁵: Ն.Ադունցը փոխադարձ կապի մեջ էր դիտում *Հաշտեանք* // **Յաշտեանք* և *Աշտիշատ*/*Յաշտիշատ* տեղանունները⁴⁶:

Քրմերի գործունեության ոլորտին առնչվող և նրանց բնութագրող տերմիններից է եղել *հաս-* // *հես-*. «*Հասու-իմաստուն*, կամ գիտուն», իսկ երկրորդ տարբերակը պահպանված է «*Հեսայք- գործնականք*, կամ իմաստունք» բառում⁴⁷: *Հաս-//հես-* արմատի առաջին տարբերակը նշանակել է նաև «պատասխան». հմմտ. «*Հաս եւ հակ- պատասխանի*»⁴⁸, երբ կա նաև «*Հակ- պատասխանի*»⁴⁹: Ըստ երևույթին *հաս-*ի այս

⁴⁰ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, *նշվ. աշխ.*, հ III, Եր., 1977, էջ 383:

⁴¹ Բառգիրք հայոց, Զննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Անայանի, Եր., 1975, էջ 138:

⁴² Գ. Ջ ա հ ու ի յ ա ն, Հայոց լեզվի պատմություն. մախագրային ժամանակաշրջան (այսուհետև՝ ՀԼՊԵԺ), Եր., 1987, էջ 234-235:

⁴³ Տեղ. բառ., հ. II, էջ 636-667:

⁴⁴ Մ ո վ ս ի ս ի Խ ո ռ ե ն ա ց ի ո յ պատմութիւն Հայոց, Եր., 1981, Ա, գ, Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարոնոյ, Եր., 1941, էջ 107-109 (տե՛ս Ս. Պետրոսյան, Լ. Պետրոսյան, Եռյակ բնակավայրերի համակարգը հին Հայաստանում և Ռուսիայում, ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, II, Գյումրի, 1999, էջ 135-139; Ս. Պետրոսյան, Դասերը և եռադասության դրսևորումները հին ու վաղ միջնադարյան Հայաստանում, Գյումրի, 2001, էջ 27-28):

⁴⁵ Ազաթանգեղայ պատմութիւն Հայոց, Եր., 1983, ՃԺԳ, 809:

⁴⁶ Ի. Ա ճ Օ Ն Մ, *նշվ. աշխ.*, էջ 30:

⁴⁷ Բառգիրք հայոց, էջ 181, 184: Հեսայք, <* *հես-ու-այ-ք*, որում երկրորդ բաղադրիչը *ու* արմատն է (որից *ուսանի*, *ուսումն* և այլն) երրորդը՝ *-այ* վերջածանցն է (հմմտ *արք-այ*, *մոր-այ*, *յոր-այ* և այլն):

⁴⁸ Բառգիրք հայոց, էջ 176, 180: Ըստ երևույթին, սրանց հիմքում հնդեվրոպական այն նույն արմատի տարբերակներն են, որոնցից են սերում ազգակից լեզուների հետևյալ բառերը. հին պարս. *ni-piš-* *ta-* «գրված», թոյս. *Р piškam* «գրում է», լատին *pingo* «նկարել, ասեղնագործել», լիտվ. *piěšti* «նկարել, գծագրել (ածուխով), գրել», ռուս. *писать* «գրել» և այլն: (Т. Гамк-релидзе, В. Иванов, *նշվ. աշխ.*, հ. I, էջ 110; М.Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, т. III, М., 1971, стр. 266):

վերջին նշանակությունը գալիս է քրմերի գործունեության այն ոլորտից, որը սերտ առնչություն ունի հարցուկային գուշակության հետ: Հնագույն Տարոնի քրմերի գործունեությանը կարող է պայմանավորված լինել նաև Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդավայրի *Հացեկաց* անունը: Ըստ Կորյունի, նա էր «ի Տարոնական գաւառէն, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն երանելոյ Վարդան կոչեցելոյ»⁵⁰: Հայոց գրերն ստեղծած սրբի ծննդավայրն հետագայում հայտնի էր *Խաս գեղ* անունով⁵¹: Վերջինս մղում է այն ենթադրությանը, թե տեղանվան նախնական ձևը եղել է **Հասեկաց Հացեկաց*-ի վերածված *ս-ց > ց-ց* առնմանությամբ: Հնագույն **has* տերմինն էլ, մեր կարծիքով, տալիս է *Խասուվա* տեղանվան բանալին. *Խասուվա* <*has-սա, որտեղ –սա-ն խեթալուվիական լեզուներին բնորոշ տղանվանակերտ վերջածանց է: Այսպիսով, *Hasua* տեղանունն ամբողջությամբ նշանակել է «իմաստունի տեղ, իմաստունի երկիր»:

Մուրսիլի I-ինի Տարեգրության մեջ *Hasua*-ին անմիջապես հաջորդում է *Halara* տեղանունը (^տHal-la-ra-a-aš), որն, այսպիսով գտնվելու էր *Hasua*//Տարոնից արևելք: Կարծում ենք, որ խոսքը հետագա Բզունիք գավառի մասին է՝ Տարոնի և Վանա լճի արևմտյան ափի միջև: Տարոնից Վանա լճի արևմտյան ափ տանող բանուկ ճանապարհը եղել է Մուշ-Գատվան ճանապարհը, որով էլ Բզունիք էին թափանցելու Մուրսիլի I-ինի գորքերը: Խալարայի և Բզունիքի տարածքային համապատասխանության մասին կարող է վկայել դրանց անունների նույնիմաստ ստուգաբանությունը: Ինչպես Իսուվայի (հետագա Ծովքը) ⁴Ս աստծու պաշտամունքի կենտրոն *Halara*-ի⁵², այնպես էլ Տարոնի և Վանա լճի միջև գտնված *Halara*-ի անունների հիմքում ընկած է **խալ-// *խաղ-* արմատը, որն առկա է նաև *խալարակայք* «խոյակ» և *խաղախ* «կաշի, մորթի» բառերում: Այս արմատն, անկասկած, ներկայացնում է *քաղ* «արու այծ, նոխագ» բառի հնչյունական տարբերակը: Հմնտ. *խաղ/քայլ, խարել/քերել, ախագ/աքիս, ցախ /ցաք -ատ* նույնարմատ գույզերը⁵³: Իսկ *Halara*-ի –ar(a)- բաղադրիչը հնդեվրոպական ծագմամբ այն նույն վերջածանցն է, որն առկա է նաև *արդար, երկար* և այլն բառերում⁵⁴:

Հետագա Ծովքի տարածքը բռնած խեթական արձանագրությունների Իսուվա երկրի ամպրոպային ⁴Ս աստծու պաշտամունքի կենտրոն *Halara*-ն, հավանաբար, գտնվել է այն վայրում, որտեղ ուշ ժամանակների *Խալի* կոչված գյուղն էր՝ Արածանիի ճախակողմյան վտակներից մեկի ակունքների մոտ, Խարբերդ քաղաքից մոտ 17 կմ հարավ⁵⁵: *Halara* անունով երկու բնակավայրերն էլ կրելու էին ամպրոպային բնույթի հիշյալ աստվածության համապատասխան մակդիրը: Ծովք//Իսուվայի դեպքում դա եղել է ⁴Ս-ն, իսկ Բզունիք//Խալարայի դեպքում լինելու էր հայասական դիցարանը գլխավորած ⁴Ս.GUR-ը, որովհետև այստեղ էր գտնվում սրբազան Գրգուռ լեռը: *Գրգուռ* էր կոչվում ոչ միայն այս լեռը, այլև հայոց հին տոմարի 21-րդ օրը: Մրանց հետ համահունչ է ժողովրդական հավատալիքներում *Գոգո բարա* կոչված առասպելաբանական կերպարի անունը⁵⁶: Մրանց բոլորի հնչյունաբանական և իմաստաբանական փոխադարձ կապը պայմանավորված է վաղնջական բնապաշտական ժամանակներից եկած առասպելաբանական պատկերացումների ընդհանրությամբ (հմնտ. միև-

⁴⁹ Հմնտ. նաև «Ցասուկ- խորհուրդ սուրբ» (Բառգիրք հայոց, էջ 225):

⁵⁰ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Բնագիրը, ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Արեղյանի, Եր., 1941, էջ 36:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 107, ծան. 51: Մեկ ուրիշ կարծիքի համաձայն, դա եղել է հետագայում *Հացեկ, Խասիկ* անուններով հայտնի գյուղը (Տեղ.բառ., հ. II, էջ 681):

⁵² KUB, VI, 45, II, տող 64:

⁵³ Г. Д ж а у к я в, Очерки по истории дописьменного периода армянского языка, Ер., 1967, стр. 306-307.

⁵⁴ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, ՀԼՊՆԺ, էջ 234-235: *Halara* տեղանունն ունի իր դիցանվանական գույզանքը ի դեմս խեթական արձանագրություններում հիշատակված *Halara* դիցանվան: Վերջինիս հիմքում ևս *hal-* արմատն է (տես Գր.Капанцян, Об урартском божестве Шабиты, «ՀՄՍՈՒ ԳՄ տեղեկագիր. հասարակական գիտություններ», 11-12, Եր., 1946, էջ 17):

⁵⁵ Տեղ. բառ., հ. II, էջ 623:

⁵⁶ Մ. Ա բ է ղ յ ա ն, Երկեր, հ. VII, Եր., 1975, էջ 78, ծան. 1:

նույն *qon* // *qnn* բնածայն արմատը պարունակող *qoqonay*, *qonay* և բարբառային *qonay*, *qonqonay* բառերը⁵⁷:

Անդրադառնալով Բզնունիք գավառանվանը, պետք է նշել, որ այն կրկնում է *Բզնունի*-ք նախարարական տոհմանունը, իսկ վերջինս տոտենական ծագում ունի և իր հիմքում ունի *բուծ* «կաթնկեր գառնուկ կամ ուլիկ» բառի մի տարբերակը: Նրան ազգակից են հնդեվրոպական մյուս լեզուների հետևյալ բառերը. հին հնդկ. *bukka* «բուծ», *bukkā* «այծ», ավեստ. *būza* «ուլ», պարս. *buz* «այծ, ուլ», գերմ. *Bock*, անգլ. *buck*, հին իտալ. *boc/bocc* «նոխազ» և այլն⁵⁸: Ըստ երևույթին, *բուծ*-ի **բուծն* տարբերակից (*բուծ-ն* հմմտ. *գառ-ն*, *եզ-ն*, *ձուկ-ն* և այլն) էլ ունենք **Բուծնունի*>**Բծնունի*>*Բզնունի*: Ոչ միայն տոհմի անվանադիր նախնին, այլև նրա հովանավոր աստվածությունը (հաճախ դրանք նույնանուն էին) կարող էր նման «կենդանական» անուն կրել: Օրինակ, դա է ցույց տալիս փոյուզական Ջևաի Բօճւօճ մականունը⁵⁹, որը, կարծում ենք, վերոհիշյալ բառերի նման ծագում է հ.-ե. **bhug-* արմատից և «նոխազ» է նշանակում: Ըստ այսմ, Բզնունի նախարարական տոհմի և նրա ժառանգական տիրույթ Բզնունիք գավառի հիմնադիր-անվանադիրը, որը, հին հայկական ավանդազրույցների համաձայն, Հայկ նահապետի Բազ անունով թոռն էր⁶⁰, եղել է նոխազը որպես տոտենական նախատիպ ունեցած առասպելաբանական մի կերպար՝ այժաստված:

Բզնունիքի *Halara*-ի և հնագույն Ծովքի (Բսուվա) Ամպրոպի աստծու պաշտամունքի կենտրոնը *Halara*-ի անվանական նույնությունը մղում է մի այսպիսի ենթադրության. Վանա լճի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան ափերին գտնվող Բզնունիքը ևս եղել է այժակերպ ամպրոպի աստծու պաշտամունքի վայրերից մեկը: Անկասկած, մեր հեռավոր նախնիները, իրենց առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն, շեշտելու էին տարբերությունը մի կողմից Վանա լճի *արևմտյան և հյուսիսային*, մյուս կողմից՝ *արևելյան և հարավային* (այսինքն՝ մի կողմից խավար, մյուս կողմից՝ լուսավոր) ափերի միջև: Նեղ կամրջի վրա դեմ դիմաց ելած երկու կամակոր այծերի մասին հայտնի առասպելաբանական մոտիվը նախ և առաջ արտացոլում է գետի հակադիր՝ ձայն և աջ, ափերի առասպելաբանական հակադրամիասնությունը, որն արտահայտված է նաև այծերից մեկի սև, մյուսի սպիտակ գույների միջոցով: Մեր խավարը, հյուսիսը, արևմուտքը պատկանում է «ձախի», իսկ սպիտակը, լուսավորը, հարավը, արևելքը՝ «աջի» առասպելաբանական խորհրդանշային շարքին⁶¹: Այս շարքերից առաջինը փոխադարձ իմաստաբանական կապի մեջ էր Ամպրոպի (անձրևաբեր ամպի), երկրորդը՝ Արևի (պայծառ երկնքի) աստծու հետ⁶²: Մեր հեռավոր նախնիների առասպելաբանական պատկերացումների համաձայն, եթե Վանա լճի արևմտյան և հյուսիսային ափերը առնչվում էին Ամպրոպի մռայլ աստծուն, ապա արևելյան և հարավային ափերն առնչվում էին Արևի պայծառ աստծուն: Ըստ այսմ լճի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան ափերը բռնած Բզնունիքը համարվել է Ամպրոպի այժակերպ աստծու տիրույթը, իսկ լճի արևելյան ու հարավային ափամերձ շրջաններում գտնվող հետագայի Բոզունիք և Բուծունիք գավառները⁶³ տիրույթը Արևի այժակերպ աստծու:

⁵⁷ Մ. Պ ե տ ր ն ս յ ա ն, Հին հայոց եռամսն ամսուայ խորհուրդը, «Հանդես ամսօրեայ», Վիեննա, 1996, էջ 427-429:

⁵⁸ Հ. Ա ճ ա ն յ ա ն, նշվ. աշխ., հ I, էջ 482:

⁵⁹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, էջ 114:

⁶⁰ Մ. Խ ո ռ ե ն ա գ լ ո յ ..., Ա, ժր, Բ, ք:

⁶¹ А. Н о с а г т, *Kings and councillors, Cairo, 1936, p.,273-276*; С. Петросян, *Древнейшие названия Черного моря, озер Урмия и Ван в свете мифологических представлений древних армян, «Լրարեր հասարակական գիտությունների», 1986, քիվ 4, էջ 53-64*; Նույնի, *Племенной союз Хайаса-Аззи в системе двоичных противопоставлений, Նույն տեղում, 1987, քիվ 3, էջ 77-87*; Նույնի՝ *Երկգույն-երկհարկ տիեզերքի մասին առասպելաբանական պատկերացումը Հայկական լեռնաշխարհում, նույն տեղում, 1991, քիվ 2, էջ 126-131*, Նույնի՝ *Արջի և եղջերվի հակադրամիասնական պաշտամունքի արտացոլումը հնագույն Շիրակի տեղանուններում, ՇՊՄԺ հանրապետական երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 1996, էջ 45-46*:

⁶² Т. Г а м к р е л и д з е, В. И в а н о в, նշվ. աշխ., հ. II, էջ 793-794:

⁶³ Մ. Ե ռ ե մ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 45, 109:

Վերջիններիս *Բոզ-ունի-ք* և *Բուժ-ունի-ք* (հմմտ. մանկ. բոբով. *բժո* «գառ, ուլ») անունների հիմքում վերոհիշյալ **bhug-* արմատի centum-ային և satəm-ային տարբերակներն են: Որ վերջին տեղանուններն իրենց «այծային» ստուգաբանությամբ առնչվել կարող էին հենց Արևի աստծուն, վկայում է «*Բուզի-արեգակն*» բառը⁶⁴: Այս առթիվ հիշենք նաև, որ Վանա լճի արևելյան ափին գտնվող Վան քաղաքն իր շրջակայքով հեթանոսական դարերում եղել է արևային-լուսեղեն Վահագն և Միհր աստվածների պաշտամունքի նշանավոր վայրերից, իսկ ուրարտական դարաշրջանում Վան (Տոսայ) քաղաքը պաշտամունքի կենտրոնն էր նույնպիսի բնույթ ունեցող Տիւնի աստծու:

Պատահական չէ, որ ավելի վաղ ժամանակներից սկսած Վանա լճի հարավ-արևելյան ափերն ընդգրկած Հայոց ձորը համարվել է հայոց լուսեղեն նախահոր՝ «քաջագանգուր, խայտակն» աղեղնավոր հսկայի, Բելի դեմ մղած հաղթական ճակատամարտի վայրը⁶⁵: Առասպելաբանական գուգորդմամբ՝ աղեղից արձակված նետ // արևի արձակած ճառագայթ: Ի հակադրության Վանա լճի արևելյան ափին առնչվող լուսավոր-արևային Հայկի, լճի արևմտյան ափին գտնվող Նեմրոթ լեռանն առնչվող Բելը⁶⁶ մռայլ-ամայրոպային է. հմմտ. բրբ. *նեմրոթ*, *նմրոթ* «մռայլ, խոժոռ, նոթոտ» բառը⁶⁷: Ըստ այսմ, նրա տոտեմական նախատիպը լինելու էր սև նոխազը՝ ի հակադրություն Հայկի տոտեմական նախատիպ սպիտակ նոխազի: Այդպիսիք էին լինելու նաև Բելի և Հայկի վիպական կերպարների գուգահեռներն հանդիսացած տեղական ամայրոպային և արևային աստվածների նախատիպերը:

^{uu}Halara-ից հետո եկող տեղանունից պահպանվել է միայն ^{uu} մասը⁶⁸: Մեր կարծիքով, դա լինելու էր Բիթլիսի լեռնանցքին մերձ մի վայրի անուն, որովհետև Դատվանի մերձակա Խախրև գյուղը գտնվում էր Բիթլիս քաղաքից ընդամենը 12կմ հեռավորության վրա⁶⁹: Ընդ որում, մենք չենք կասկածում, որ Արածանիի հոսանքի հակառակ ուղղությամբ Հայկական լեռնաշխարհի խորքն հասած, ապա Մուշ-Դատվան ճանապարհով Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափին մոտեցած Մուրսիի I-ինի նպատակը եղել է ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջանների ցեղերին խեթական գերիշխանությանը ենթարկելը, այլև Բիթլիսի լեռնանցքով Հյուսիսային Միջագետք դուրս գալն ու նրանց դաշնակից Միտանի // Խանիզարատին թիկունքից հարվածելը: Այդ բանն իրագործել խեթական թագավորին չէր հաջողվել:

Մուրսիի I-ինի արևելյան արշավանքի առնչությամբ հիշատակված տեղանունների տեղադրությունը և դրանց, ինչպես նաև դրանց հետ ուղղակի կապի մեջ եղած մյուս տեղանունների և հատուկ անունների մեծ մասի, հնդեվրոպական ու հայկական ստուգաբանությունները կասկածի տեղիք չեն տալիս, որ Հայկական լեռնաշխարհի քննարկման առարկա դարձած շրջանների բնակչությունը մ.թ.ա. XVII-XVI դարերում ևս եղել է հնդեվրոպական և մասնավորաբար ներկայացրել է հնդեվրոպական-հայկական էթնիկական տարրը:

Հայասա անվան բացակայությունը Մուրսիի I-ի Տարեգրության քննարկման առարկա դարձած հատվածում պետք է բացատրել կամ արձանագրության պակասավոր լինելու հանգամանքով, կամ նրանով, որ Մուրսիի I-ի օրոք Հայասական ցեղամիությունը դեռևս կազմավորված չի եղել: Այսուհանդերձ, եթե ոչ այդ ժամանակ, ապա հետագայում թվարկված բնակավայրերն ու երկրներն ամբողջությամբ կամ մասամբ ընդգրկվել էին Հայասական ցեղամիության մեջ: Դրա մասին է խոսում, օրինակ, հայասական դիցարանում Taksana (^{kur}Tak-ša-an-na) երկիրը ներկայացնող U.Taksana (^{dU}ták-ša-an-na-aš) աստվածության առկայությունը:

⁶⁴ Բառգիրք հայոց, էջ 58:

⁶⁵ *Մ. Խ ռ թ ն մ ա գ լ ն յ ...*, Ա, ժ, Ա, ժա:

⁶⁶ *Գ. Մ ը վ ա ն ճ տ յ ա ն ճ, նշվ. աշխ., հ. I, Եր., 1978, էջ 34, 49-50, 405:*

⁶⁷ *Ա. Մ ո թ ի ա ս յ ա ն, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր., 1967, էջ 469:*

⁶⁸ *KUB, XXXI, 64, II, տող 34:*

⁶⁹ *Տեղ. բան., հ II, էջ 629:*

МАРШРУТ ВОСТОЧНОГО ПОХОДА МУРСИЛИ I*Резюме**С.Петросян*

В востоковедческой и арменоведческой литературе до сих пор не уточнен маршрут проникновения армии хеттского царя Мурсили I (1620-1590 гг. до.н.э) в Армянское нагорье. Исходя из данных летописи Мурсили I, мы пытаемся доказать, что хеттская армия из Малой Азии проникла в юго-западные районы Армянского нагорья тем путем, который в последующие века вел из Малой Армении через южные районы Цопка (Армения IV) и Туруберана к Битлисскому проходу. Следовательно, упомянутые новопокоренные заевфратские города и страны (Лаванда, Таксана, Хамса, Хасува, Халара) надо локализовать вокруг этого пути.

Исходя из сопоставления и этимологии разновременных топонимических и других данных, можно утверждать, что индоевропейский, в частности индоевропейско-армянский, этнический элемент был доминирующим среди местного "хурритского" населения юго-западных районов Армянского нагорья XVII-XVI вв. до. н. э.